

PAVOL ŽIGO
(Bratislava)

PRINCÍP ANALÓGIE V SLOVENSKOM JAZYKU

Neexistuje slovo, ktoré by sa používalo v takom vágnom (neviazanom) význame alebo v takej širokej variete významov, ako slovo analógia. Analógia teda reprezentuje akúkoľvek podobnosť, spoločného menovateľa všetkých druhov a foriem podobnosti. Analógia v jazyku je svojím pôvodom a významom v prvom rade porovnaním, paralelou, určitým druhom proporcionality. O princípe analógie je známe, že sa na ňom zakladá pravidelnosť jazykových štruktúr, že ide o princíp, ktorý zasahuje všetky roviny jazyka a že integračná sila tohto princípu nie je absolútna. Táto jej vlasnosť je z hľadiska vývinu v jednotlivých jazykových rovinách nerovnomerne, ale predsa oslabovaná (pozri Dolník, 1998, s. 6). Pri charakteristike základných tendencií slovo tvornej analógie a analogickej slovo tvorby J. Furdík (1970, s. 54) uvádza: „Analógia je skoro vo všetkých jazykových rovinách závažným činiteľom systémovým i vývinovým“. Podstata nerovnomerného prejavu analogických tendencií v jazyku však vyplýva z dvoch prístupov pri charakteristike analógie: 1. z prístupu postihujúceho systémovosť analógie a 2. z prístupu postihujúceho anomálie spôsobujúce výnimky analogicky vznikajúcich štruktúrnych vzťahov. Dejiny jazykovedy svedčia o tom, že pri výklade jazyka a štruktúr jednotlivých jazykových rovín sa uplatňujú obidva prístupy. Ukazuje sa, že charakteristika princípu analógie, ktorý je jedným z princíпов stavby, vývinu a fungovania jazyka, nie je možná bez rešpektovania ostatných princíпов (princípu ekvivalencie, princípu vývinu jazyka, princípu prirodzenosti...). Pri charakteristike jedného z princíпов totiž nemožno nerešpektovať vzájomnú súčinnosť a konfliktnosť jednotlivých princíпов. Ich spoločným znakom je, že postihovanie akéhokolvek princípu stavby, vývinu a fungovania jazyka predpokladá kognitívne spracovanie prvkov jazykového systému. Tieto prvky sú základom orientácie v jazyku na pozadí ich zadenania do tried. Analógia v jazyku je najpriehľadnejšie postihnuteľná rešpektovaním princípu ekvivalencie a princípu vývinu. Na pozadí týchto

dvoch princípov sa potom princíp analógie stáva nástrojom výkladu súčasného stavu v jazyku. Tento výklad sa opiera o výsledky vývinových zmien v jazyku a vychádza z predpokladaných záväzných komponentov identifikácie, vznikajúcich ako dôsledok mentálnej kompetencie. Významným činiteľom, ktorý je dôležitý pri postihovaní princípu analógie, je mentálne registrácia relevantných spoločných vlastností, t. j. ontologická registrácia množiny špecifikovaných vlastností. Takouto množinou špecifikovaných vlastností sa z vývinového hľadiska po palatalizácii velár vo fonologickej štruktúre stali prealveolárne a postalveolárne úžinové, resp. úžinovo-záverové spoluhlásky.

Zmenou pôvodnej praslovanskej skupiny **tj > c* (typ **světja > svieca*) a **dj > dz* (typ **medja > medza*) došlo k stabilizácii relevantných spoločných vlastností (upevnila sa znelostná korelácia *c-dz*). Stabilizácia jednej relevantnej vlastnosti však môže na pozadí postupného kognitívneho spracovania vyvolať zvýšenú mieru kontrastnosti inej vlastnosti. O takomto impulze svedčí vývin fonologickej štruktúry sloveničny: prealveolárny konsonant *dz* nemal po zmene praslovanskej skupiny **dj > dz* vo fonologickej štruktúre sloveničny svoj postalveolárny pendant. Do markantného postavenia sa tak popri princípe analógie dostáva ďalší princíp — princíp ekvivalencie. Výsledkom ontologickej registrácie relatívne homogénnych entít, t. j. usporiadaných prvkov, bolo v súvislosti so zmenou **dj > dz* napätie vo fonologickej štruktúre:

s — c — dz — z

š — č — 0 — ž

V dôsledku spomenutej ontologickej registrácie a vysokej miery kontrastnosti na vyššej úrovni — kognitívnej registrácie spôsobenej neprítomnosťou postalveolárneho pendantu hlásky *dz* — došlo — na pozadí princípu ekvivalencie — analogicky — k mentálnemu dotvoreniu javu, ktoré podmienila, resp. vyvolala snaha o homogenizáciu triedy. Kontrastnosťou na úrovni kognitívnej registrácie sa umocňovala potreba imaginárnej homogenizácie, prejavujúca sa vo vzťahu infinitívnych a prítomníkových kmeňov typu *česat'—češem*, *mazat'—mažem*, *sácat'—sáčem*. V takomto vzťahu bol infinitívny kmeň so spoluhláskou *-dz-* typu *hádzat'* kontrastný, pretože nemal adekvátny pendant prítomníkového kmeňa. V dôsledku napätia vo fonologickej štruktúre umocneného napätím v morfolologickej štruktúre sa vytvoril imaginárny pendant vzoru a trieda postalveolárnych konsonantov sa homogenizovala. Voľné miesto postalveolárneho pendanta hlásky *dz* a znelého pendanta hlásky *č* sa analogicky uzavrelo. Fonologická štruktúra nadobudla svoju stabilitu a v dôsledku tejto stability nadobudol štruktúrny charakter aj vzťah infinitívneho kmeňa so spolu-

hláskou *-dz-* typu *sádzat'* a prítomnkového kmeňa sloviess novou spolu-
hláskou *-dž-* typu *sádzem*:

s — c — dz — z

š — č — dž — ž

Analogické vyrovnávanie štruktúry *dz-dž* je charakteristické pre slovenčinu. Nie je v tých jazykoch, kde striednicou za pôvodnú praslovanskú skupinu **dj* je hláska, ktorá bola od počiatku vývinu stabilná v štruktúre: *z* v češtine, *ž* vo východoslovanských jazykoch: stabilita štruktúry sa v týchto jazykoch odráža aj vo vzťahu infinitívneho a prítomného kmeňa (typ čes. *sázet*, rus. *сажать...*). V týchto jazykoch nie je rad postalveolárnych konsonantov *dz-dž*:

s — c — z

š — č — ž

Otázka vzniku hlásky *dž* v slovenčine dokazuje, že princíp analógie bol v prípade upevňovania stability fonologickej štruktúry sloveničny dominantným princípom, ktorý mal výraznú oporu v morfolologickej analógii (pozri Horecký, 1989, s. 191). Z hľadiska sloveničny možno analógiu klasického typu $a : b = c : d$ uplatniť už od jej vývinu zo západoslovanského makroareálu a kontaktu jej časti aj s južnoslovanským makroareálom. Do tejto skupiny najstarších analogických zmien patrí praslovanská palatalizácia velár: ak sa v susedstve pôvodných praslovanských velár *k, g, ch* nachádzali praslovanské vokály **b, *i, *e, *ě*, resp. nosová samohláska **e*, menilo sa pod vplyvom artikulačného miesta vokálov artikulačné miesto velár *k, g, ch*, resp. *k', g', ch'* a tieto veláry sa menili na alveolárne úžinové, resp. úžinovozáverové spoluhlásky (prealveolárne *c'* za pôv. *k'*, za pôv. *ch'* to bola hláska *s'*, za pôv. *g'* to boli hlásky *dz', z'*, resp. postalveolárne *č* za pôv. *k'*, za pôv. *ch'* to bola hláska *š*). Princíp analógie však v staršom vývinovom období jazyka výrazne ovplyvnila snaha o homogenizáciu tried (v mladogramatickej koncepcii jazyka bola na báze analogických zmien postavená bezvýnimnosť hláskových zmien). Dôsledná zmena na úrovni jednej jazykovej roviny spôsobila anomáliu na úrovni inej jazykovej roviny, presiahla rámec jedného princípu a na úrovni ontologickej registrácie sa prociťovala ako zásah spôsobujúci anomáliu v oblasti iného princípu, princípu ekvivalencie. Táto anomália spôsobila razopor s pôvodným identifikačným prototypom a vyvolala imaginárnu snahu o opätovnú homogenizáciu triedy: Stav po palatalizácii velár spôsobený zmenami v hláskoslovnej rovine (typ *ruka, od ruky, k ruce, ruku, o ruce, s rukom*) vyvolal anomálie v paradigmatických štruktúrach. V dôsledku týchto anomálii vznikol v starej slovenčine tlak vnútroparadigmatickej analógie, ktorá spôsobila homegnizáciu tried vedúcu v skutočnosti k pôvodnému stavu a k narušeniu výsledkov pôvodných zmien. Pod výrazným tlakom

vnútroparadigmatickej analógie sa pôvodné korene slov zmenené palatalizáciou do podôb *k ruc-e*, *o ruc-e* pod vplyvom internej homogenizácie tried, t. j. pod vplyvom analógie tých pádov, v ktorých bol koreň *ruk-*, analogicky prispôbobi a nadobudli pôvodnú podobu *k ruke*, *o ruke*. Z hľadiska praslovanskej genézy slovenčiny sa vnútroparadigmatická analógia typu *k ruce* > *k ruke* hodnotí ako diferenčiacny prvok v rámci západoslovanského makroareálu: čeština, poľština a lužická srbčina si zachovali tvary, ktoré vznikli ako dôsledok palatalizácie. V týchto jazykoch je oslabená tendencia imaginárnej homogenizácie triedy v paradigmatickej rovine a zachovanie tvarov s palatalizovanými velármi v koreni slova spôsobuje anomálie v odstraňovaní príznakových javov. Oslabený je tu princíp analógie a do dominantného postavenia sa dostáva princíp vývinu.

Samostatnú kapitolu z hľadiska kognitívnej registrácie prvkov tvorí vývin slovenského substantívneho deklinačného systému. V tomto vývine sa vo výraznej miere odrážajú protichodné tendencie princípu analógie — snaha po pravidelnosti jazykových štruktúr na jednej strane a anomálie na druhej strane. Snaha o pravidelnosť jazykových štruktúr z vývinového hľadiska vychádzala z prehodnotenia ontologickej registrácie relevantných spoločných vlastností prvkov pôvodnej „akoby“ homogénnej skupiny. Podstatou pôvodnej mentálnej registrácie relevantných spoločných vlastností prvkov rovnakej triedy bola ich forma. Formálna ontologická registrácia relevantných vlastností však nepostihovala také anomálie na úrovni kognitívnej registrácie, z ktorých vychádza princíp analógie založený na vzťahu prvkov prirodzených štruktúr s prvkami štruktúr v jazyku (prirodzený rod : gramatický rod). Na pozadí princípu ekvivalencie teda dochádzalo k mentálnemu dotváraniu javu, k hľadaniu imaginárnej ekvivalencie na úrovni paradigmatických štruktúr vo vzťahu k prirodzenému rodu. Mentálne dotváranie javu však okrem snahy o homogenizáciu významovo rovnorodých tried vyvolalo aj množstvo anomálií vyplývajúcich z rozdielnej povahy pôvodného formálneho kritéria a imaginárnej ekvivalencie dotvorených javov, t. j. z paradigmatických štruktúr vychádzajúcich z významového kritéria. Okrem anomálií v rámci *akoby* homogénnych tried (vzor *dub*: gen. sg. *duba*, ale *hradu*, gen. pl. vzoru *ulica*: — *ulic*, ale *mincí*) vznikli výraznejšie anomálie vyvolané mentálnym navodením sprievodného klasifikačného javu. V kategórii substantív vznikla fiktívna skupina substantív stredného rodu ako v ýsledok nedôsledného prehodnocovania pozostatkov pôvodnej ontologickej registrácie relevantných vlastností pri navodzovaní sprievodných klasifikačných javov, t. j. pri vzniku skloňovacích vzorov substantív stredného rodu (pôv. lok. pl.: o-kmeň: *chlapěchъ* — o *městěchъ*, a-kmeň: *ženachъ*, pod vplyvom koncoviek pôvodných a-kmeňov, t. j. dnešných feminín, dnes o *mestách*, porov.

napr. plurál vzoru *žena a mesto*). Vývin slovenskej deklinácie ovplyvnili staršie praslovanské hláskoslovné zmeny a neskoršie diferenciačné tendencie vyvolané vnútroparadigmatickým analogickým vyrovnávaním (pozri vyššie pôv. typ *ruka : ruce*, dnes *ruka : ruke*). Druhú tendenciu výrazne ovplyvnila analógia, ktorá súvisela s prehodnocovaním pôvodných deklinačných sústav založených na formálnom kmeňovom princípe, ich rozpadom a formovaním paradigmatických štruktúr založených na významovom princípe. Formovanie nových deklinačných sústav odráža z hľadiska analógie jej dve protichodné vlastnosti: systémovosť a anomálie, spôsobujúce výnimky analogicky vznikajúcich štruktúrnych vzťahov. Systémovosť sa vo formovaní nových deklinačných sústav po rozpade pôvodného kmeňového skloňovania prejavila v dôslednom odlišovaní gramatických koncoviek substantív patriacich pôvodne do rovnakého deklinačného systému. Princíp analógie sa pri formovaní deklinačných sústav začal prejavovať od najstarších čias. Do staršej fázy patria analogické tendencie prejavujúce sa vo vývine deklinácie, resp. zániku pôvodných konsonantických kmeňov (*n*-kmeňov, *s*-kmeňov, *r*-kmeňov a *nt*-kmeňov). O tom, že vo vývine týchto deklinačných sústav sa princíp analógie prejavoval v najstaršej fáze, svedčí ich podoba v jednotlivých slovanských jazykoch. O nerovnomernej intenzite pôvodnej vnútroparadigmatickej analógie v praslovančine svedčí podoba nominatívu singuláru typu *kameň*, ktorá vznikla tlakom nepriamych pádov paradigmy (gen. *kamene* — dat. *kameni* — akuz. *kamenъ* — lok. *kamene* — inštr. *kamenъmъ*) na pôvodnú podobu nominatívu *kamy*. Na druhej strane však oslabená povaha tejto analógie spôsobila zachovanie tvarov nominatívu substantív patriacich do pôvodných *s*-kmeňových, *r*-kmeňových a *nt*-kmeňových deklinačných sústav. V pôvodnej *s*-kmeňovej paradigme pozostávajúcej z tvarov nom. *nebo* — gen. *nebese* — dat. *nebese* ... lok. *nebese*, inštr. *nebeseъmъ* sa pod vplyvom analógie ustálila nominatívna podoba kmeňa, t. j. *nebo*, *neba*, *nebu*..., v pluráli sa ustálila rozšírená podoba kmeňa *neb-es-*. Rozpadom pôvodného kmeňového deklinačného princípu pod vplyvom vnútroparadigmatickej, no najmä medziparadigmatickej analógie sa zblížila formálna a významová stránka substantívej deklinácie. Najvýraznejšie sa táto tendencia prejavila pri vývine deklinačných sústav maskulín a feminín (*žena*, pôvodný *a*-kmeň > feminína, *sluga*, pôvodný *a*-kmeň > maskulína). Rozpad pôvodných deklinačných sústav a formovanie nových skloňovacích vzorov sprevádzali anomálie pôvodného stavu v deklinácii formálne rovnakých, no významovo odlišných substantív (typ *žena-ženy-ženě* : *sluga-slugy-sludžě*). Pri vzniku nových deklinačných sústav založených na významovom princípe sa výrazne prejavila medziparadigmatická i vnútroparadigmatická analógia. Miera medziparadigmatickej analógie bola podmienená kvantitou, t. j.

množstvom jednotiek ovplyvňujúcich stabilitu pôvodného systému: tvarový okruh vzoru *chlap* podmienilo množstvo pôvodných *o*-kmeňových substantív a stabilite tohto systému sa analogicky prispôbovali substantíva s pôvodne odlišným tvarovým súborom, ktoré tlakom významového kritéria prechádzali do inej deklinačnej sústavy: pôvodné tvary nom. *sluga* — dat. *sludzě*... nadobudli v dôsledku medziparadigmatickej analógie podobu nom. *sluha* — dat. *slugovi*... Toto nové začlenenie odrážalo navyše aj analogické vnútroparadigmatické zmeny tej sústavy, do ktorej prenikali. K takýmto vnútroparadigmatickým analógiám patrí vyrovnávanie koncoviek genitívu a akuzatívu, resp. datívu a lokálu koncoviek životných maskulín (typ *chlap—chlapa—shlapu—chlapъ* ... *o chlapě, s chlapomъ* > *chal—chlapa—chlapovi—chlapa, o chlapovi, s chlapom* : *sluga—slugy—sludzě—slugu* ... *o sludzě—slugou* > *sluga—slugu—slugovi—slugu* ... *o slugovi, slugom*) a zachovanie pôvodného stavu pri neživotných maskulínach (typ *dub—duba—dubu—dub* ... *o dube*). Tieto medziparadigmatické a vnútroparadigmatické analogické zmeny sú charakteristické pre vývin deklinačného systému slovenčiny a sú špecifické v porovnaní s vývinom deklinačných sústav iných, západoslovanských i nezápadoslovanských jazykov. Svedčí o tom zachovanie pôvodného skloňovacieho systému vo východoslovanských jazykoch pri skloňovaní typu *школа* a *слуга* v ruštine, kde sa vo vývine deklinácie neuplatnila medziparadigmatická analógia (typ *от школы* : *от слуги*) ale len vnútroparadigmatická analógia (typu *слуга—слуге*, t. j. tvar s velárou), naopak, v rámci západoslovanských jazykov sa napr. v češtine obidva analogické princípy prejavili v oslabenej miere: medziparadigmatická analógia typu *sluha—sluhovi—se sluhou* (pôv. *sluga—sludzě—slugou*), oslabené je aj vnútroparadigmatické analogické vyrovnávanie kmeňovej spoluhlásky (zachovávanie *ruka—ruky—ruce*) a výraznejšie sa prejavuje systémová povaha palatalizácie vyvolávajúca zvýšenú mieru alternácie kmeňa.

Niekoľko charakteristických analogických zmien j vazyku, ktoré výraným spôsobom ovplyvnili vývin slovenského jazyka, možno využiť pri zovšeobecňujúcich poznatkoch o princípe analógie. Predchádzajúce príklady dokazujú, že princíp analógie je tesne spätý s ďalšími princípmi. Prihliadaním na túto skutočnosť možno nájsť aj príčny zmien, a to tak, že zmeny prvkov jednej zazykovej roviny, resp. zmeny v štruktúre jednej roviny, vyvolávajú zmeny v prvkoch, resp. štruktúrach vyšších rovín. Spol'ahlivým dôkazom tohto tvrdenia je rozpad praslovanskej otvorenej slabiky (zánik redukovaných vokálov), ktorý vyvolal zmeny nielen v slabičnej, ale aj morfematickej a slovtvorenej štruktúre. Rozpad praslovanskej slabiky a zánik otvorených slabík je svedectvom fungovania princípu vývinu a princípu prirodzenosti v jazyku. Zo súčasného pohľadu sa tieto

najstaršie vývinové zmeny vysvetľujú len na pozadí rekonštrukcie pravdepodobných predpokladov vyvolávajúcich zmeny. Takto sa vysvetľuje aj zánik redukovaných vokálov (jerov), ktoré sa nemohli začleňovať do kvantitatívnej vokalickej štruktúry. V prípade rozpadu pôvodnej slabičnej štruktúry to bola snaha o odstaňovanie príznakových javov o tom, že redukované vokály nadobúdali nedostatočný stupeň funkčného zaťaženia nielen v hláskoslovnej rovine, ale aj v slabičnej, slovotvornej, morfematickej a morfolologickej rovine. Výsledkom tohto zložitého a postupného vývinu je stav, ktorý nemožno kvalifikovane charakterizovať len na základe vývinového princípu, t. j. bez rešpektovania ďalších princíпов —napr. princípu ekvivalencie, analógie...

Model explanačie stupňovitou konkretizáciou idealizovaného zákona poskytuje možnosť postupného rušenia idealizačných predpokladov vystupujúcich v antecedente idealizovaného zákona n -tého stupňa, pričom postupne vzniká idealizovaný zákon nižšieho stupňa, až kým nedospejeme k zákonu nultého stupňa idealizácie, t. j. k faktúálnemu zákonu (pozri Černík, 1986, s. 222). Tento explanačný model rešpektuje modifikované podmienky skúmaného javu a jeho odchýlky od správania s apod'ľa idealizovaného zákona vyššieho stupňa. Formálne vyjadrenie tohto modelu je takého:

$$Z^n \text{ —| } Z^{n-2} \dots \text{ —| } Z^k \sim \text{ | } Z^0 \wedge K \rightarrow J'$$

kde —| je znakom striktnej konkretizácie, $\sim \text{ |}$ je znakom približnej konkretizácie, Z^0 je faktúálny zákon, K je jednoduchá konkretizácia a J' predstavuje jav vysvetlený idealizovaným zákonom (pozri Černík, 1986, s. 223). Takýto explanačný model by sa dal z hľadiska princípu analógie v obmedzenej miere uplatniť pri výklade hláskoslovných zmien v 10. stor. — pri zániku a vokalizácii redukovaných vokálov, pri ktorých by modifikovanými podmienkami zákona boli odlišné striednice v stredoslovenskom nárečovom makroareáli oproti západoslovenskému a východoslovenskému areálu, korešpondencia týchto striednic s vkladnými vokálmi. Aj napriek tomu, že explanačia takouto stupňovitou konkretizáciou pomôže vysvetliť odchýlky javu od podstaty, nedajú sa ním vysvetliť štrukturálne kvalitatívne zmeny celostných systémov, proces ich vzniku, vývinu a fungovania. Takýto proces možno z hľadiska nášho predmetu záujmu, ktorým je princíp analógie, najspol'ahlivejšie postihnúť modelom postupu od abstraktého ku konkrétnemu. Takýto prístup si vyžaduje použitie vyvinutejšieho modelu, ktorý by postihoval proces teoretickej rekonštrukcie vzniku genetickej štruktúry ako podstaty samovyvíjajúcich sa interakčných systémov.

Príklady, ktoré sú dôkazom fungovania princípu analógie, svedčia o stupňovitom systéme vývinových zákonov, ktoré v jazyku vo výraznej mi-

ere ovplyvnila analógia. Princíp analógie v jazyku potvrdzuje, že dvojité povaha teoretického objektu (v našom prípade jazyka) nemá povahu analytickej opozície *A nie A* ani klasickej heglovskej konjunkcie — stredú medzi *A* a *nie A* a ani povahu derridovskej *differance* (logicky nepochopiteľného a nevyjadriteľného média medzi identitou a nonidentitou), ale že tu ide o racionálne a logicky vyjadrenú dialektickú opozíciu (tamže). Vzťah medzi prvkami tejto opozície má povahu vnútorného vzťahu. Znamená to, že medzi prvkami, ktoré sú v takomto vzťahu, je recipročná väzba. Explanačné myšlienkové zaobchádzanie s jazykom orientované na analógiu sa teda neobmedzuje len do oblasti formálnej dedukcie, t. j. do formy usudzovania, ale má byť súčasťou formy poznania a spôsobom vysvetľovania. Štruktúrno-genetickými postupmi možno teoreticky vysvetliť a opísať proces vzniku, fungovania a transformácie systémov, resp. súčasných stabilných i vznikajúcich štruktúr, ktoré sú výsledkom dlhodobého vývinu v jazyku. Súčasný poznávanie nám dovoľuje vysloviť poznatok, že tieto štruktúrno-genetické postupy nie sú v jazykovej synchronii ani diachronii mysliteľné bez výrazného rešpektovania princípu analógie.

LITERATÚRA

- Černík, V., Farkašová, E., Viceník, J.: Teória poznania. Bratislava, Veda 1986, 371 s.
- Dolník, J.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Výskumný program. Slovenská reč, 1, 63, 1998, s. 3–13.
- Furdík, J.: Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba. Jazykovedny časopis, 1, 21, 1970, s. 54–59.
- Horecký, J.: O nalógii v jazyku a v jazykovede. In: Studia Academica Slovaca. 18. 1989. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 185–193.